

КОЛКО И КОИ СА ПЪРВИТЕ ФАБРИКИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО (1878 г.)? ОПИТ ЗА ИЗВОРОВЕДСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ АНАЛИЗ

Иван РУСЕВ

***Abstract:** The theme of the early industrialization of the Ottoman Empire, particularly of the Balkans and the Bulgarian lands as part of the Empire until 1878, is still incompletely explored. The problem is not only the lack of reliable historical sources, but also the random and often incorrect use of economic concepts, which is leading to inaccurate interpretation of the available information. The purpose of this study is to clarify through reliance on the sources and historiographical analysis which and how many companies classified as factories existed in the Bulgarian lands until the Liberation (1878).*

***Key words:** factory, the Bulgarian lands, the Ottoman Empire, industrialization*

JEL: N01

Въведение в проблема

Поставеният в заглавието въпрос не е статистически. Или поне не само! Неговият отговор би насочил към степента и характера на икономическото развитие на българските земи през възрожденската епоха, би бил база за сравнение със съседни народи и държави, би очертал степента на проникване сред българите на модерните стопански технологии на новото време. Именно поради това отговор на този въпрос, директно или не, е търсен вече повече от век – още от ранните следосвобожденски години, от когато и датира живият интерес към нашето Възраждане – интерес, първоначално силно емоционален, а впоследствие все повече научен. Впрочем и самата тема за зараждането на индустрията в днешните български земи не е подмината както от емоциите, така и от сериозната наука; тя привлича вниманието на няколко поколения автори и изследователи, които подхождат към нея от различни методологични позиции, поради което и днес тази тема остава открита, или по-точно казано, очаква точни преценки и анализ, станали вече възможни от голямата дистанция на времето.

Като продукт на индустриализацията, фабриките са новост, която достига до Османската империя (в частност до Балканите и до българите) през първата половина на XIX в. и техният брой по онова време може да очертае до каква степен тази новост е усвоена от местната икономика. С това се обяснява и стремежът да се посочи точна бройка в публикациите, посветени на темата. В статистически годишник и анкета, публикувани в началото на XX в., се посочва, че до 1879 г. в България е имало 20 индустриални предприятия, от които 9 мелници, 5 кожарници, 4 текстилни фабрики, 1 пивоварна и 1 метална работилница [**Statisticheski godishnik. 1910:** 295; **Anketa. 1912:** 16–17]. Данните от същата анкета се приемат и цитират и от някои от първите автори, писали по проблема [**Todorov, D. 1933:** 5; **Nathan, J. 1957:** 205]. В своята книга за капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., издадена през 1968 г., Константин Косев отбелязва, че през периода са „съществували 11 фабрики, съоръжени с модерни европейски машини, движени понякога от парна сила“, от които: 2 копринени фабрики в Търново и Стара Загора, 1 фабрика за барут в Русе, 4 текстилни фабрики в Сливен, Карлово, София и Пловдив, 1 корабостроителница в Русе, 1 парна дъскорезница в Кричим, 1 работилница за ремонт на локомотиви и вагони в Русе и 1 печатница в Русе [**Kosev, K. 1968:** 119–120, 127].

В обзорния труд, озаглавен: „Икономика на България до социалистическата революция...“ и издаден през 1969 г. представянето на фабриките до Освобождението не е направено отделно, а като продължение и надграждане на манифактурното производство през периода. Фабричните предприятия се разглеждат като проява на машинната индустрия. Не е посочен точен брой, но по-специално внимание е отделено на десетина по-големи предприятия, а други са разгледани групирани според вида производство: текстилни фабрики, фабрики в копринарството, парни мелници, спиртоварство, стъklarство, фабрики за кибрит, за хартия, за сапун, за ракия, за бира, дървопреработвателни фабрики и др. [**Nathan, J., V. Hadjiniklov and L. Berov (eds). 1969:** 246–249]. Друг изследовател, Николай Тодоров, в книгата си за балканския град през XV–XIX в., издадена през 1972 г., преди да представи двете най-големи фабрични предприятия в българските земи през XIX в., позовавайки се на турски историци сочи, че в цялата Османска империя „за едно-две де-

сетилетия със субсидии от държавата били създадени не по-малко от 15 фабрики, построени по европейски образец и с машини, внесени отвън“ [Todorov, N. 1972: 267].

В друго обзорно съчинение, посветено конкретно на историята на индустрията в България, е отбелязано, че до Освобождението у нас са съществували „към двадесетина фабрики, повечето съоръжени с модерни вносни или местно производство машини и друга техника, които по нищо не отстъпвали на западноевропейските фабрики“. Във всички тях се е използвал наемен труд, като във фабриките са работели 1000 души наемни работници, а в манифактурите – към 5000 души [Berov, L. and D. Dimitrov (eds). 1990: 33].

В своята „Стопанска история“ Любен Беров специално отбелязва създаването през 1834 г. на Сливенската текстилна фабрика, на второ подобно предприятие в Пловдив през 1848 г. и допълва, че „до 1877 г. били направени още около 40 опита за създаване на фабрични предприятия, които *с изключение на три* (курсив мой, И.Р.) били повече или по-малко дребни по мащаби и нетрайни“ [Berov, L. 1999: 325].

Опит за систематизиране на наличната информация

И така, според цитираните тук автори и публикации, а и според други, главно учебнически издания, повлияни от вече цитираните¹, броят на фабричните предприятия в българските земи до Освобождението (1878 г.) варира между 11 и 40 като положителната тенденция се изразява в опитите на повечето автори да представят тези предприятия с цялата налична историческа информация. Причините обаче за различния посочен брой са поне няколко, но основната е в различния смисъл, който се влага в понятието „фабрика“.

Според марксистката историография, основният критерий за наличието на фабрично предприятие е използването (експлоатацията) на наемен труд. Българският пролетариат е поставен в центъра на вниманието, а той

¹ Повечето нови издания се позовават на книгата на Константин Косев и посочват, че „в навечерието на Освобождението по българските земи има 11 по-едри фабрики...“ [Marinova, M. 2010: 56].

има своя предистория, която датира именно от Възраждането. Появяват се дори специални публикации – например книгата на Димитър Младенов [Mladenov, D. 1961], широко цитирана от всички автори след нейната поява. В стремежа да се докажат по-старите корени на българското работничество, ако не толкова стари колкото в Западна Европа, то поне колкото в съседните балкански страни, се проявява опитът повечето предприятия да се класифицират като фабрични. И това не е толкова трудно, защото, ако се приеме този критерий, наеман труд се използва както във фабриките, така и в занаятчийските работилници, и особено в централизираните манифактури.

Подобен подход обаче невинаги е лишен от научни основания. Още през 1954 г. Хр. Гандев аргументирано защитава тезата, че манифактурното производство трябва да се разглежда като елемент на промишлеността и в тази връзка той също поставя въпроса какъв е действителният брой на манифактурните и фабричните заведения в българските земи през Възраждането [Gandev, H. 1954: 81].

Сред другите критерии за определяне на дадено предприятие като фабрика изпъкват употребата на машини и използването на парна двигателна сила. И тъй като въпросът е от теоретично естество, а и далеч не касае само българското (балканското, османското) стопанско развитие, то редно е да се доверим на постиженията на съвременната икономическа теория. Според авторите на Оксфордската „Енциклопедия на Икономическата история“ фабричната система притежава четири основни характеристики, които я различават от по-старите домашни или занаятчийски методи на производство, а именно: **1/** централизация и нарастваща скала на производството (т.е. фабриките представляват много по-широки струпвания на хора, растения и оборудване под един покрив, отколкото това е характерно за старите традиционни методи); **2/** висока технология, включваща механизация на производството и използването на нежива двигателна сила; **3/** нов тип организация (директен контрол върху работния процес и въвеждане на правила за работа, налагащи строга „фабрична дисциплина“ и иновации в манипулиране на стимулите за работниците чрез различни форми на компенсация); **4/** по-широко разделение на труда, което изисква по-голяма координация на производствените дейности и позволява те да бъдат по-лесно механизирани

[Mokyr, J. (ed.). 2003: 247]².

Авторите на същото издание въвеждат и понятието „протофабрика“. Това са централизирани работилници, манифактури, които са съществували непосредствено преди и в началото на Индустриалната революция и които са включвали твърде обемни и енергоемки производствени процеси, за да могат да се извършат в домашни условия или в малък магазин, поради което са били изнесени на ново място, под „нов покрив“: тепавици, доменни пещи и ковачници, стъкларници, пивоварни и работилници за производство на хартия, използващи водна или парна двигателна сила. В тази категория например е отнесена „Манифактурата Сохо“ на Матю Болтън, в която работят около 600 наемни работници и където, както е добре известно, Джеймс Уат създава и въвежда в употреба своята парна машина. Протофабриките също притежават някои от характеристиките на фабриките (но само някои!), а именно: новата организация (по-добър контрол, по-интензивен работен ритъм, разделение на труда) и подобрената производителност чрез въвеждане на малогабаритни машини, използването на водната енергия, а и на по-евтиния женски и детски труд [Mokyr, J. (ed.). 2003: 247].

Ако приемем тези критерии, можем да заключим, че в българските земи до 1878 г. се появяват и работят две фабрики и още десетина – петнадесет протофабрики. Основната обобщена информация за тях е систематизирано поднесена в следните таблици.

Таблица 1

Фабриките в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори и литература

№	год.	собственик	се- лице	произ- водство на:	литература	извори
1.	1834	Добри Желязков (1834–1836); държавна (след 1836 г.)	Сливен	вълнен текстил	Kozarov, G. 1934; Nathan, J. 1957: 199; Kosev, K. 1968: 64; Todorov, N. 1972: 268–288; и др.	архивни документи в НБКМ и турските архиви; пътеписи; мемоари

² Към изданието ме насочи доц. дин Пенчо Пенчев, за което му изказвам своята благодарност!

2.	1847 / 1848	М. и Д. Гю- мюшгер- дан	с. Дер- мен- дере, Плов див- ско	вълнен текстил	Kosev, K. 1968: 128; Todorov, N. 1972: 282–294; и др.	архивни до- кументи в ЦДА; пътепи- си
----	-------------------	-------------------------------	--	-------------------	---	--

Таблица 2

**Фабриците в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила,
брой работници, обем производство, машини**

№	год.	собственик/ селище	двигателна сила	брой работници/ обем произ- водство	машини
1.	1834	Добри Желязков (1834–1836); държавна (след 1836 г.)/Сливен	водна	400–500 души/ 100 000 топа годишно (60-те год.)	собствено производство и внос от Англия; 1865 г. – 100 тъкачни стана
2.	1847 / 1848	М. и Д. Гю-мюшгердан/ Дермендере	водна	57+88 (за мощности)/ 10 000 топа плат годишно	собствено производство и внос от Австрия; 14 стана

Следващите две таблици нямат претенциите за пълна изчерпателност по темата. В тях са включени предприятия, определени като фабрични или манифактурни поне в два литературни източника и за които имаме ясна представа от какви исторически извори е събрана информацията³.

³ Така например, тук не е включена парната дъскорезница в с. Кричим, Пловдивско, чийто собственик е Тодораки Искров и в която са работели около 100 работника. Според Константин Косев тя е една от 11-те фабрики в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. [Kosev, K. 1968: 116, 128]. Косев обаче се позовава на публикация на Христо Гандев, в която не е посочено откъде е взета тази информация [Gandev, H. 1956: 37, 42].

Таблица 3

**Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори
и литература**

№	год.	собственик	селище	производствена:	литература	извори
1.	1858	Бонал	Ст. Загора	коприна	Yurdanov, Y. 1938: 293; Kosev, K. 1968: 89–90, 127; и др.	в. България; Цариградски вестник
2.	1860	Ив. К. Калпазанов	Габрово	гайтан	Tzonchev, P. 1996: 519–526, 610–625; Gandev, H. 1954: 94–104; Kosev, K. 1968: 83; и др.	архивни документи; мемоари
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагъзов	Търново; Габрово	коприна; спирт; брашно	Tzonchev, P. 1996: 329; Yurdanov, Y. 1938: 293; Mladenov, D. 1961: 16; Kosev, K. 1968: 88–89, 127–128; и др.	пътеписи; в. България; в. Дунав
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан	Сливен	вълнен текстил	Nikolov, G. 1930: 312–313; Kozarov, G. 1934: 6–7; Kosev, K. 1968: 64–65; Roussev, I. 1996: 100–101; и др.	мемоари; народна песен
5.	1865	държавна	Русе	печатница	Simeonov, S. 1929: 28; Kosev, K. 1968: 118, 120; Berov, L. and D. Dimitrov (eds). 1990: 31–32.	в. Македония

6.	1865	Ангел Попов	Килифа-рево	хартия	Yurdanov, Y. 1938: 281–298; Kosev, K. 1968: 115–116; и др.	в. Дунав; в. Турция; мемоари
7.	1866	английска, частна	Русе	ремонт на вагони и локомотиви	Mladenov, D. 1961: 17–18; Kosev, K. 1968: 118, 128; и др.	мемоари
8.	1866	Христо и Захари Гюрови	Самоков	спирт	Yurdanov, Y. 1938: 295; Kosev, K. 1968: 110; и др.	в. Дунав; мемоари
9.	1867	държавна	с. Балиефенди (Княжево), Софийско	вълнен текстил	Mladenov, D. 1961: 18–19; Kosev, K. 1968: 67, 120; и др.	в. Македония
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“	Русе	кораби	Mladenov, D. 1961: 18; Kosev, K. 1968: 116–117, 120, 128; и др.	в. Дунав
11.	1869	Дружество на частни собственици, подкрепено от държавата	Самоков	добив на желязо и производство на пушки	Kosev, K. 1968: 92–95; Markov, N. 1994: 102.	архивни документи; в. Дунав; пътеписи
12.	1870	Никола Р. Белопит	Панагюрище	вълнен текстил	Yurdanov, Y. 1938: 296; Nathan, J. 1957: 204; Kosev, K. 1968: 71; и др.	в. Право
13.	1874	Ст. Ив. Куюмджиоглу	с. Владая, Софийско	вълнен текстил	Snegarov, I. 1937: 155; Kosev, K. 1968: 67; и др.	сведение в архивен документ

14.	1875	Иван Грозев	Карлово	вълнен текстил	Danailov, G. 1902; Yurdanov, Y. 1938: 296; Kosev, K. 1968: 66–67, 128; и др.	в. Македония; мемоари
-----	------	-------------	---------	----------------	---	--------------------------

Таблица 4

Протофабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.) – двигателна сила, брой работници, обем производство, машини

№	год.	собственик/ селище	двигателна сила	брой работници/ обем производство	машини
1.	1858	Бонал/ Ст. Загора	пара	до 180 души/ до 5 000 оки фи- на коприна	48 машини
2.	1860	Ив. К. Калпазанов/Габрово	водна	16–18 души/ 12–15 тона гайтан	собствено производство; 20 чарка, дарак и „вълче“
3.	1861	Д. Викенти, Ст. Карагъзов/ Търново; Габрово	пара	до 300 души; до 2 000 кг коприна годишно	88 долапа, 20 предачни машини, парни котел и машина, внос от Италия и Австрия
4.	1864 – 1890	Братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан/ Сливен	водна и животинска	15 души	20 стана, 2 предачни машини, 3 дарака, 1 машина за развличване, 1 бояджийница
5.	1865	Държавна печатница/ Русе		52 души	австрийска печатарска машина „Кайзер“
6.	1865	Ангел Попов/ Килифарево		до 4 500 оки хартия годишно	
7.	1866	Английска, работилница за ремонт на вагони и локомотиви/Русе		35 души	
8.	1866	Христо и Захари Гюрови/	пара	7 800 оки спирт годишно	

		Самоков			
9.	1867	Текстилна работилница/ с. Балиефенди (Княжево), Софийско		100 души/ до 20 000 м плат годишно	машини внос от Белгия и Австро-Унгария (от Бърно – 1869 г.)
10.	1868	Параходно дружество „Индарей Нехрие“/ Русе	пара	30 души	парна машина, парен котел, леярен отдел
11.	1869	Дружество за изграждане на фабрика за добив на желязо и производ. на пушки / Самоков		обединение на 15 души „фабрикатори“	
12.	1870	Никола Р. Белопит/ Панагюрище			
13.	1874	Ст. Ив. Куюмджиоглу/ с. Владая, Софийско			227 502 гр. вложен капитал
14.	1875	Иван Грозев/ Карлово	водна	26 души	машини, собствено производство и внос от Австро-Унгария; 3 дарака, 8 стана, няколко предачни машини с 350 вретена.

Анализ и изводи

Представената тук информация води до следните изводи и обобщения:

1/ Единодушно наложено в литературата е мнението, че Сливенската текстилна фабрика и фабриката на Гюмюшгердан в с. Дермендере, Пловдивско са двете най-големи фабрични предприятия в българските земи до Освобождението. Доказват го и данните от Таблицы 2 и 4: те са с най-голям

капацитет и с най-дълъг и непрекъсваем производствен процес. От гледна точка на икономическата теория тези две предприятия могат по категоричен начин да бъдат окачествени като фабрични – те са с ясно изразена централизация и нарастваща скала на производството; с висока за времето технология; с нов тип организация; с широко разделение на труда.

Сливенската фабрика е държавна, но нейното начало е поставено от една частна инициатива, дело на Добри Желязков от Сливен. Нещо повече, имаме сериозни основания да предполагаме, че в търсене на реализация за своята идея, сливенецът влиза в договорни отношения с Високата порта и така си осигурява както нейната опека, така и огромна финансова подкрепа за амбициозния проект – една хипотеза, която изказах преди повече от двадесет години [**Roussev, I. 1995; Roussev, I. 1998**]. Резултатът не закъснява – изгражда се голяма дори за европейските стандарти фабрика⁴. Н. Тодоров е категоричен в заключението си: „Положителните отзиви за тази фабрика, която постоянно усъвършенствала своя машинен парк и производство, и отсъствието на каквито и да е намеци за някакъв особен режим на работниците показват, че не само по външен вид и оборудване, но и по техническо-организационна структура сливенската фабрика не се отличавала от съвременните европейски предприятия. Предприятието отговаряло на тогавашните изисквания за фабрична промишленост“ [**Todorov, N. 1972: 288**].

Фабриката на Гюмюшгердан е по-малка от сливенската като капацитет и обем на производството, но при все това няма никакви съмнения в нейната характеристика – тя е типично частно-капиталистическо фабрично предприятие [**Todorov, N. 1972: 282–294**].

Има и още една съществена разлика между тези две предприятия и всички останали от епохата – единствено те са най-добре и детайлно документирани чрез архивни исторически извори. Във фонда на Отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) до този момент са установени 62 архивни единици, включващи 99

⁴ Именно такава е било категоричното мнение на руския историк Никитин и на проф. Николай Тодоров, споделено пред уредника в Сливенския исторически музей Васил Дечев при тяхно посещение в Сливен през 70-те години на XX в. с цел запознаване със старите фабрични сгради. Сведението дължа на г-н Дечев, за което му изказвам своята благодарност!

документа на османско-турски език, осветляващи делото на Д. Желязков и функционирането на Сливенската фабрика, като не се изключва възможността в бъдеще да бъдат открити и нови подобни документи [**Koleva-Zvancharova, M. 2014**: 23]. Документи за фабриката се съхраняват и в турските държавни архиви, част от които са издирени от Панчо Дорев и публикувани още през 1940 г. [**Dorev, P. (ed). 1940; Koleva-Zvancharova, M. 2014**: 24]. Историята на фабриката на Гюмюшгердан до Освобождението е също добре документирана чрез запазени архивни материали (главно договори, сметководни книги, квитанции и др.) във фонда на фамилията⁵.

Изказаното тук становище, че реално съществувалите фабрични заведения в българските земи през възрожденската епоха са много по-малко от колкото са опитите за създаване на такива, очевидно се споделя от добрия познавач на материята и на епохата проф. Любен Беров. В една от последните си публикации, цитирана тук по-горе, той отбелязва, че само три са предприятията, които не са „дребни по мащаб и нетрайни“ като всички останали [**Berov, L. 1999**: 325]. И макар че професорът не пояснява кои са тези три, едва ли буди съмнение, че сред тях са именно Сливенската фабрика и фабриката на Гюмюшгердан.

2/ По времето на своята поява, тези две фабрики попадат в периода на най-интензивната индустриализация на Османската империя – втората четвърт на XIX в. Всички останали опити на българска територия (Таблицы 3 и 4) са от времето след това – третата четвърт на века.

Началото на османската индустриализация е поставено при управлението и с личното настояване на султан Селим III (1789–1807), но реални постижения Османската Индустриална революция постига едва при следващите султани – Махмуд II (1808–1839) и Абдул Меджид I (1839–1861), когато се появяват и някои от най-големите предприятия, изградени с основната цел да обслужват новосъздадената редовна османска армия: предачната фабрика близо до Еюп (1827 г.); работилницата за щавене на кожи и производство на ботуши в Бейкос и хартиената фабрика в Ункяр искеlesi, трансформирана впоследствие в манифактура за производство на платове, открити в началото на 30-те години на века; леярната за оръдия в Топхане и фаб-

⁵ Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 161.

риката за производство на пушки в Долмабахче, създадени в края на същото десетилетие и т.н. Своеобразен пик в индустриализацията на империята, която все пак остава далеч от постиженията на Западноевропейската Индустриална революция, настъпва през последвалия период от 1841–1842 г. до навечерието на Кримската война (1853–1856), когато е задействана амбициозна държавна програма, завършила обаче с краткотраен успех поради ред фактори, но основният сред тях е силната конкуренция на Индустриална Европа [Clark, Ed. 1974; Issawi, Ch. (ed). 1975: 41–59; Aren, S. 1983].

Сливенската текстилна фабрика е едно от добрите постижения на тази програма – не пропускат да я споменават почти всички автори, турски и чужденци, писали по темата [Issawi, Ch. (ed). 1975: 56]. Доказва го и фактът, че още в началото на своето съществуване тя е посетена и детайлно инспектирана от безспорно водещата фигура на османската индустриализация – барутчибашията Ованес бей Дадиан⁶.

Фабриката на Гюмюшгердан не се споменава в чуждата литература по темата, но това вероятно е поради факта, че е частна, а и защото е с по-малък капацитет, респективно защото е по-малко значима за османската икономика. Няма съмнение обаче, и тази фабрика възниква и действа, за да задоволява същия пазар: доброто познанство на нейните собственици с пловдивския валия им осигурява редовно изкупуване на продукцията за нуждите на армията и така фабриката просъществува дълго време [Todorov, N. 1972: 294].

3/ Останалите опити за създаване на фабрични предприятия в българските земи до Освобождението са с кратко съществуване. Сред тях, както е видно от Таблица 4, повечето са плод на частна инициатива, дори с участието на чужд капитал, но има и държавни; производството на преобладаващата

⁶ При тази инспекция в края на 1837 г. е изготвен подробен доклад за състоянието на предприятието и възможностите за неговото развитие. Днес документът се съхранява в Ориенталския отдел на НБКМ и за първи път е бил въведен в научна употреба от Николай Тодоров [Todorov, N. 1963; Todorov, N. 1972: 272]. Но тъй като в доклада инспекторът е подписан само с малкото си име, историкът не е обърнал внимание, че това всъщност е барутчибашията Ованес бей Дадиан, който е бил директор на едни от най-големите фабрични предприятия в страната по онова време, а след 1841 г. е натоварен от правителството с управлението на цялостната османска индустриална програма [Clark, Ed. 1974: 70–71, 73].

част е насочено към свободния пазар, но има и такива, които са предназначени да задоволяват нуждите на военната сфера и администрацията, предимно на местно ниво. По своята организация и капацитет всички тези инициативи не водят до създаването на фабрики – това са манифактури, при които акцентът е поставен върху производството „под един покрив“ (т.е. централизирани манифактури), или, ако използваме терминологията на Оксфордската „Енциклопедия на Икономическата история“, това са протофабрики.

Има един съществен проблем, който сериозно ни затруднява в нашата точна преценка за всичките тези производства – липсата на достатъчно надеждни исторически извори⁷. Таблица 3 показва, че информацията за тях се базира основно на публикации във възрожденската периодика и на мемоари. Повечето мемоари са писани и издадени доста по-късно, поради което сведенията в тях не бива да се приемат безрезервно, а публикациите във възрожденската периодика са също недостатъчно надеждни, тъй като те или имат рекламна цел (особено тези във вилаетския орган „Дунав“, където е поместена преобладаващата част от съобщенията), или просто заявяват добри намерения за създаването на дадено предприятие, без да сме сигурни, че впоследствие тези намерения са реализирани.

Могат да се дадат следните примери. За откриването на „фабрика за хартия“ в Килифарево през лятото на 1865 г. четем следното съобщение във в. „Дунав“: „Ангел Попов, от Търново, който няколко време са стараял във Виена да са научи да прави книги, дошел сега и направил в Килифарево, село два часа от Търново, една фабрика и фанал да прави книги. Явно е, че тая фабрика ще напредне и със произведенията си не малко ще ползва и нашата печатница“⁸. И няколко години по-късно, отново от вестникарско съобщение, научаваме, че тази „фабрика“ е затворена, защото е била обложена с високи данъци, които тя не е успявала да плаща⁹. Всичко това едва ли е достатъчно, за да добием реална представа каква е била организацията и структурата на предприятието, каква технология е използвана в него, прилагано ли е било разделение на труда и в каква степен, какъв е бил обемът на неговото

⁷ Именно поради това една част от Таблица 4 не може да бъде попълнена с конкретни данни.

⁸ в-к „Дунав“, Г. I, бр. 15, 9 юни 1865 г.

⁹ в-к „Турция“, Г. VIII, 13 март 1872 г.

производство? Според късно публикувани спомени, „фабриката“ е произвеждала годишно 45 000 оки хартия [Kosev, K. 1968: 116], но едва ли е редно да се доверим безрезервно на едно такова сведение?

Други дописки в пресата от епохата са по-обстоятелствени, но и в такива случаи не можем да получим отговори на всичките важни въпроси, които касаят вида и функционирането на даденото производство. Такъв пример може да се даде със съобщението, също поместено във в-к „Дунав“, за откриването през 1868 г. на корабостроителница в Русе: „Като са свърши фабриката, която беше захванала да ся прави при Русчущкия арсенал за подправението на вапорите на Дунавското дружество, и ся наместиха всичките ѝ машини и тезгяхи, завчера в Петък ся отвори за първи път и захвана да работи. В тази фабрика има една вапорска машина с огън, една голяма желязна торна и една дървена, една зъмба, една ноджица, един свредел за железа, една пила и една бичкия за всякакви дървета и дъски. Освен тия оръдия има и доста оджаци за леяние на медени, тучени и желязни неща“¹⁰.

За три от случаите, представени в Таблици 3 и 4, е наличен документален изворов материал. Единият, това е гайтанджийското производство на габровеца Иван К. Калпазанов, за което има запазени документи от архива на фирмата му, издирени и ползвани от д-р Петър Цончев [Tzonchev, P. 1996: 519–526, 610–625]. Въз основа на тях обаче, това производство може и трябва да се определи като манифактурно, а не като фабрично [Gandev, H. 1954: 97].

Другият случай е по-интересен и показателен за това как произволно се е боравило в историографията с понятието „фабрика“. Става въпрос за текстилната фабрика в с. Владая, Софийско. На стр. 288–289 в Кондика на Търновската митрополия с дата 15 май 1874 г. е записано „Душевното завещание“ на Стефан Ив. Кулумджиев, жител на гр. Търново, с което той завещава „...своето недвижимо имущество именно фабриката си от Софийския округ, село Владая“ на законните си наследници. Отбелязано е, че „според тефтера“ фабриката е струвала 227 502 гр. [Snegarov, I. 1937: 155] – една немалка сума, която дава основания на съвременните изследователи да причислят „...фабриката на Кулумджиев към по-едрите и модерно обзаве-

¹⁰ в-к „Дунав“, Г. IV, бр. 340, 29 дек. 1868 г., с. 1.

дени предприятия от този отрасъл“ [Kosev, K. 1968: 67]. Но всъщност, така посочената сума в Кондиката, сама по себе си, едва ли е достатъчно основание за подобно твърдение.

Третият случай е свързан с железопроизводството и металургията в района на Самоков¹¹. То е добре документирано за целия период на османското владичество, още от ранния XV в. насетне [Grozdanova, E., St. Andreev. 1993], но чак до средата на XIX в. това производство запазва облика си на занаятчийска дейност, строго регламентирана от вътрешните правила на тайфите и главно от държавата, поради значимостта му за нейната военна мощ. На всеки етап от железодобива производителите, които много често са били подлагани и на принудителна работа, се превръщат във временни собственици на продукта на своя труд и според създадена по традиция практика, в крайна сметка те се оказват с дълг към господаря на конкретни видни и самокови – т.е. производителите едва ли могат да бъдат класифицирани като наемни работници. Опит за промяна и модернизация на производството се прави чак в началото на 40-те години на XIX в., когато през 1841 г. е учредена т.нар. „Румелийска компания“ за експлоатация на железорудните находища в Самоковско, обединила през първите две години на своето съществуване 18 притежатели на видни и самокови в казите Самоков, Пазарджик и Кюстендил. За това сдружение обаче има много малко документални сведения, то просъществува твърде кратко [Markov, N. 1994: 99, 100, 101, 102], а опитът за създаване на второ такова дружество през 1869 г. е отбелязан единствено в хроника на в-к „Дунав“, където макар и самоковите да са наречени „железни фабрики“, а техните собственици „фабрикатори“ нямаме основание да ги определим като модерни фабрични производства, още повече, че нямаме данни сдружението през 1869 г. да е станало факт¹².

Освен станалата сякаш традиционна небрежност към документалното ни наследство, много често в миналото е имало и обективни причини, довели до унищожаването на документация, свързана с първите фабрични предприятия по българските земи. Става въпрос за пожари, войни, изселвания,

¹¹ Изказвам благодарност на колегите, участвали в дискусията по време на конференцията, и специално на доц. д-р Светлана Иванова, че насочиха вниманието към това производство и към свързаната с него документация.

¹² в-к „Дунав“, Г. V, бр. 413, 24 септ. 1869 г., с. 1.

особено зачестили по време на събитията през 1876–1878 г. Разграбени и опожарени са водещи производствени средища като Панагюрище, Сливен, Карлово. Пряко засегнати са и конкретни предприятия. За фабриката на Иван Грозев в Карлово нейният пръв изследовател Г. Данаилов пише следното: „... Заедно с разорението подир отстъпването на русите, което сполетя индустриални центрове, е била разрушена и фабриката на г. Грозева, а депозитът ѝ с изработени шаяци – разграбен... Но само тая фабрика ли е ступанската жертва на нашето освобождение?“ – завършва с реторичен въпрос статията на Данаилов, посветена на това карловско предприятие [Danailov, G. 1902: 570]. Не липсват и случаи на умишлено унищожаване на архивите, дори след Освобождението (1878 г.), за да не служат те като доказателствен материал при възникнали спорове между съдружници. Такъв е примерът с текстилната фабрика на братя Манолови, Димитър Балев и Каная Заде Хасан в Сливен (№ 4 в Таблици 3 и 4). Тъй като загубила големия пазар на Османската империя за изделията си, след 1878 г. тя започва да работи на загуба. За да заличи действителното ѝ положение, Димитър Балев изгаря „книжката“ на фабриката и наскоро след това предприятието преминава в собственост на нови фабриканти [Zlatanov, Zdr. 1988].

Има и друг, още по-лош „спомен“ от историята на сливенската (а и българската въобще) индустрия. В началото на 30-те години на XX в. Сливен се превръща в център на националните чествания на едновековния юбилей на българската индустрия (100 години от създаването на фабриката на Добри Желязков). По този повод „Сдружението на индустриалците в Сливен“ привлича на работа опитния краевед и общественик Атанас Николов и му осигурява добри условия с цел да бъдат издирени и събрани исторически извори и да се напише история на индустрията в града. Николов се посвещава на кауза и в продължение на повече от десет години работи усърдно по темата, като дори я разширява в посока изследване на цялостната история на града. За съжаление резултатите на неговия труд не са оцелели до днес, но без съмнение краеведът се е насочил към събиране главно на документи на сливенските търговци-караабаджии и на техните търговски дружества, защото именно те, след 1878 г., започват активното строителство на текстилните фабрики в града. Политическите промени през есента на 1944 г. и на-

ционализацията през 1947 г. слагат край на тази изключително полезна инициатива. И не само я прекратяват, а и ликвидират събраното, считано като вреден носител на знание за историята на българската буржоазия. В спомените на Атанас Николов четем следното: „...Развил бях своя размах върху изработка „Алманах“ на град Сливен. Това щеше да бъде най-големия принос. Започнах да пиша първата част. Това се вижда от ръкописите. Щяха да бъдат засегнати: развитието на учебното дело, стопанския живот, специално индустрията, занаятчийството и пр. **Много материали бях събрал** [курсив мой – И. Р.]. По тези въпроси работех в канцеларията на сдружението на индустриалците в Сливен, на които бях секретар от 1935 до 1947 г. Когато стана изземването на предприятията, съвсем едновременно се иззе и канцеларията. При изземването ми се вземаха всичките ръкописи и събрани и развити материали и много реферати по индустриални въпроси... Моите молби и заявления от тогава и после останаха без последствие, като ми се съобщи, че всички тези книжа, заедно с книгата и архивата на индустриалците били дадени за стопяване”¹³.

Подвеждаща роля при определяне на точния брой на фабричните заведения в българските земи през Възраждането играе широката употреба на понятието „фабрика“ още през епохата. И макар че тази дума отсъства от „Речника на българския език“ на Найдено Геров (впрочем, оттам отсъстват и някои други сходни по смисъл думи като „индустрия“ и „завод“), вече се убедихме, че тя присъства във вестникарските дописки, а и в официалните документи от онова време. Още към средата на XIX в. думата „фабрика“, която е с латински произход, навлиза и се използва в основните езици, с които борави българинът тогава – и в турския, и в гръцкия, и в българския. За местната администрация, а и за гражданите, главната улица в Сливен, която отвеждала до Държавната текстилна фабрика в града е наречена „Хаврика джаде“ [Dechev, V. 1985: 114]. Добри Желязков, инициаторът и създател на това предприятие, получава от своите съвременници прякора „Фабрикаджията“. „Фабриката“ дори присъства в текста на една народна песен от сливен-

¹³ Регионален исторически музей – Сливен. Отдел „История на българския народ XV–XIX в.“, ВА–107, а.е. 70. Преписка на Атанас Николов с Окръжен архив – Ст. Загора. Писмо на Ат. Николов, 18 окт. 1956 г.

ското село Ичера, в която се пее: „Заправил Хасан фабрика, в Сливен града голяма, в Асеновските боази...“. Става дума за по-горе спомената текстилна фабрика на братя Манолови, Димитър Балев и Каная Зааде Хасан (№ 4 в Таблици 3 и 4), като ролята на турчина съдружник е, ако се доверим на песента, да принуди „млади ичеренини с отбор чифтя волове“ да работят „тежка ангария ... дорде фабрика построят“ [Zlatanov, Zdr. 1988; Roussev, I. 1996: 100].

Няма никакво съмнение, в голямата част от случаите думата „фабрика“ не се използва правилно – т.е. със смисъла, който тя вече е получила в западноевропейските езици. Твърде произволно производства, които нямат нищо общо с фабричното, получават такъв „етикет“. До това води непознаването на смисъла на думата, увлечението да се използват чуждици, дошли от Западна Европа (проява на модернизацията), а и стремежът някои предприятия да се представят за по-големи, отколкото те в действителност са. Така например, в гръкоезичната документация на арбанашката фирма Русович от 70-те години на XIX в. казанът за варене на ракия в Бяла, собственост на фирмата, е наречен „фабрика“ („фаврика” – „фаβрика“) [Goranchev, V. 2016: 327–328], а според други източници в Търново по същото време работят „20 фабрики“ [Gandev, H. 1956: 42]. Едва ли е трудно да се докаже, че Беленският казан на Русович, макар и да произвежда по-големи количества ракия, не е фабрика и че в Търново до Освобождението не липсват големи работилници и манифактури, но липсват модерни фабрики.

Коректната и точна употреба на понятието „фабрика“, към която призовавам с настоящата публикация, както и фактът, че до Освобождението само две са предприятията, които могат да бъдат определени като фабрични, не бива да водят към другата крайност, а именно към твърдението, че в българските земи до Освобождението от 1878 г. липсват опити за индустриализация. Няма съмнение, систематизираната в Таблици 3 и 4 информация ясно показва, че такива опити има, че те датират от третата четвърт на XIX в. и че съставляват предисторията на Българската Индустриална революция, случила се непосредствено след създаването на модерната българска държава.

REFERENCES

Anketa. 1912. *Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909 г. Общ преглед.* [Anketa na nasarchavanata ot darjavata industria prez 1909 g. Obsht pregled]. Sofia. (in Bulgarian)

Aren, Sadun. 1983. Le problème de l'industrialisation dans l'Empire ottoman au XIXe siècle. In : *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (Fin du XVIIIe – Début du XXe siècle)*. Actes du colloque de Strasbourg (1er – 5 juillet 1980) /Colloques internationaux du CNRS No 601/ Publié par **Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont**. Ed. du CNRS, Paris. 449–458.

Berov, Lyuben and Dimitar Dimitrov (eds). 1990. *Развитие на индустрията в България 1834–1947–1989 г.* [Razvitie na industriata v Bulgaria 1834–1947–1989 g.]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. 1999. *Стопанска история. Икономическо развитие на света от Древността до наши дни.* [Stopanska istoria. Ikonomichesko razvitie na sveta ot Drevnostta do nashi dni]. Sofia: Izd. “Planeta”. (in Bulgarian)

Clark, Edward C. 1974. The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies*. Cambridge University Press, V. 5, 1/1974, 65–76.

Danailov, Georgi T. 1902. *Първата българска текстилна фабрика.* [Parvata bulgarska tekstilna fabrika]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. VI, 9/1902, 567–570. (in Bulgarian)

Dechev, Vasil. 1985. *Махалите на Сливен.* [Mahalite na Sliven]. *Известия на музеите в Югоизточна България*. Т. 8, Plovdiv, 107–122. (in Bulgarian)

Dorev, Pancho (ed). 1940. *Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви 1564–1908. Ч. I (1564–1877).* Подбрал и превел Панчо Дорев. [Dokumenti za balgarskata istoria. Т. 3. Dokumenti iz turskite darjavni arhivi 1564–1908. Part I (1564–1877)]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1954. *Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането.* [Kam istoriata na promishlenia kapitalizam u nas prez Vazrajdaneto]. *Исторически преглед*, 4/1954, 81–116. (in Bulgarian)

Gandev, Hristo. 1956. *Априлското въстание* [Aprilskoto vastanie].

Sofia: Izd. "Narodna mladej". (in Bulgarian)

Goranchev, Veselin Iv. 2016. *Родът Русович от Арбанаси през XVIII–XIX в. – родова история, стопанска и обществена дейност. По гръкоезични документи. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „Доктор”.* [Rodat Rusivich ot Arbanasi prez XVIII–XIX vek – rodova istoria, stopanska i obshtestvena deinost. Po grakoezichni dokumenti. Disertacia za pridobivane na obrazovatelnata i nauchna stepen "Doktor"]. University of Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Grozdanova, Elena and Stephan Andreev. 1993. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX в.* [Iz istoriatana na rudarstvoto i metalurgiatata v balgarskite zemi prez XV–XIX v.]. Sofia: Izd. NBKM. (in Bulgarian)

Issawi, Charles. (ed). 1975. *The Economic History of the Middle East 1800–1914.* The University of Chicago Press.

Koleva-Zvancharova, Milena. 2014. *Документи за фабриката на Добри Желязков в Сливен. Към историята на българската текстилна промишленост.* [Dokumenty za fabrikata na Dobri Jelyazkov v Sliven. Kam istoriatana balgarskata tekstilna promishlenost]. *Библиотека*, Г. XXI (LX), 6/2014, 21–32. (in Bulgarian)

Kosev, Konstantin. 1968. *За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в.* [Za kapitalisticheskoto razvitie na balgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX v.]. Sofia: Izd. na BAN. (in Bulgarian)

Kozarov, Georgi S. 1934. *Добри Желязков – Фабрикаджията, родоначалник на българската текстилна индустрия.* [Dobri Jelyazkov – Fabrikadjiata, rodonachalnik na balgarskata tekstilna industria]. Sofia: Pечатница Petar Glushkov. (in Bulgarian)

Marinova, Margarita. 2010. *Стопанска история. Ч. II. България.* [Stopanska istoria. Part. II Bulgaria]. V. Tarnovo: Izd. "Faber". (in Bulgarian)

Markov, Nikolay. 1994. *Ръководство и организация на железодобива по българските земи през османския период.* [Rakovodstvo i organizacia na jelezodobiva po balgarskite zemi prez osmanskia period]. *Известия на НИМ – София*, Т. X. Gabrovo, 97–105. (in Bulgarian)

Mladenov, Dimitar. 1961. *Поява на фабричен пролетариат в Бълга-*

рия. [Poyava na fabrichen proletariat v Bulgaria]. Sofia: Izd. "Profizdat". (in Bulgarian)

Mokyr, Joel. (ed.). 2003. The Oxford Eyclopedia of Economic History, V. 3. Oxford University Press.

Nathan, Jacques, Veselin Hadjiniklov and Lyuben Berov (eds). 1969. *Икономика на България до социалистическата революция*. [Ikonomika na Bulgaria do socialisticheskata revolyucia]. V. 1, Sofia: Izd. "Nauka i izkustvo". (in Bulgarian)

Nathan, Jacques. 1957. *Стопанска история на България*. [Stopanska istoria na Bulgaria]. Sofia: Izd. "Nauka i izkustvo". (in Bulgarian)

Nikolov, Geogi. 1930. *Илюстрирана книга „Труд и промишленост“*. *Отдел III. Индустрията в България 1879–1928*. [Ilustrovana kniga "Trud i promishlenost". Otdel III. Industriata v Bulgaria 1879–1928]. Sofia. (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 1995. More about the First Factory in the Bulgarian Lands. *Bulgarian Historical Review*, 2/1995, 69–82.

Roussev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskia raion prez Vazrajdaneto]. V. Tarnovo: Izd. "Faber". (in Bulgarian)

Roussev, Ivan. 1998. *За някои нови и неизвестни моменти от историята на първата българска фабрика*. [Za niakoi novi i neizvestni momenti ot istoriata na parvata balgarska fabrika]. *Годишник на Варненски свободен университет*. Т. I. Г. IV (1998), 462–478. (in Bulgarian)

Simeonov, Simeon. 1929. *Русе в миналото и днес (исторически, географски и статистически бележки)*. [Russe v minaloto i dnes (istoricheski, geografski i statisticheski belejki)]. Russe. (in Bulgarian)

Snegarov, Ivan. 1937. *Нов кодекс на Търновската митрополия*. [Nov kodeks na Tarnovskata mitropolia]. *Сборник на БАН. Клон историко-филологичен и философско-обществен*. XXXI–17/1937. (in Bulgarian)

Statisticheski godishnik. 1910. *Статистически годишник на Българското царство. Раздел VIII*. [Statsticheski godishnik na balgarskoto tzarstvo. Razdel VIII]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Dimitar. 1933. *Насърчаваната индустрия и индустриалната политика в България*. [Nasarchavanata industria i industriaalnata politika v Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Nikolay. 1963. *Первая государственная текстильная фабрика*

ка на Балканах. [Pervaiа gosudarstvenaia tekstilnaia fabrika na Balkanah]. In: *Генезис капитализма в промышленности*. [Genezis kapitalizma v promishlenosti]. Москва, 339–352. (in Russian)

Todorov, Nikolay. 1972. *Балканският град XV–XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие*. [Balkanskiat grad XV–XIX v. Socialno-ikonomichesko i demografsko razvitie]. Sofia: Izd. “Nauka i izkustvo”. (in Bulgarian)

Tzonchev, Petar. 1996. *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*. [Iz stopanskoto minalo na Gabrovo. Monografichni izsledvania]. Sofia: 1929 (Second edition, Gabrovo: Izd. Otvoreno obshtestvo. 1996). (in Bulgarian)

Yurdanov, Yurdan. 1938. *Наченки на нашата индустрия преди Освобождението*. [Nachenki na nashata industria predi Osvobojdenieto]. *Списание на Българското икономическо дружество*, Г. XXXVII, 5/1938, 281–298. (in Bulgarian)

Zlatanov, Zdravko. 1988. *Втората текстилна фабрика в Сливен. Какво се разказва за нея в една народна песен от село Ичера*. [Vtorata tekstilna fabrika v Sliven. Kakvo se razkazva za neia v edna narodna pesen ot selo Ichera]. *Сливенско дело*, 22/ 17.07.1988. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics, Department of Social Sciences and Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd.

9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com